

Miloš Panajotov

BOLCANOVA TEORIJA UTEMELJIVANJA

APSTRAKT: Cilj ovog rada je razmatranje onih aspekata Bolcanove teorije utemeljivanja koji su značajno anticipirali savremene rasprave o utemeljivanju, i koji su dodatno dali podsticaja da se Bolcanov rad ponovo „otkrije“. Stoga ćemo svaki izneti segment njegovog učenja dovesti u vezu s paralelnim idejama u savremenim teorijama utemeljivanja. Na kraju ćemo razmotriti pitanja o značaju i mestu Bolcanovih uvida u kontekstu recentnih rasprava o istoriji pojma utemeljivanja.

KLJUČNE REČI: Bernard Bolcano, utemeljivanje, Abfolge, metafizika

1. Ponovno otkriće Bolcanovih filozofskih uvida

Već s pojavom prvih radova o utemeljivanju (*grounding*) određeni filozofi pokušali su da pronađu različite slučajeve upotrebe tog pojma u istaknutim istorijskim stanovištima.¹ Na osnovu toga, oni su skloni da tvrde da određenu predstavu o utemeljivanju možemo naći vrlo rano u istoriji filozofije, pa je tako nalaze u Platonovim promišljanjima o Euti-fronovoj dilemi (Correia & Schnieder 2012; Evans 2012), u Aristotelovim razmatranjima o supstanciji i dokazima (Corkum 2016; Malink 2020), u raspravama o načelu dovoljnog razloga (Amijee 2020) i drugim mestima. Takvi uvidi doprineli su uspostavljanju određenog istorijskog narativa koji podrazumeva da je utemeljivanje zapravo „novo ime za staru ideju“ (DeRosset 2023: 1). U nizu takvih istorijskih ispitivanja naročitu pažnju teoretičara utemeljivanja privukli su filozofski radovi Bernarda Bolcana (Bernard Bolzano).

Zbog njegovih matematičkih radova Bolcanovo ime bilo je vrlo dugo mnogo poznatije matematičarima (poznata je Bolcano-Vajerštrasova teorema) nego filozofima, budući da je sticajem različitih okolnosti njegov filozofski rad ostao sasvim zanemaren i neshvaćen van vrlo uskog kruga filozofa koji su se bavili njegovim delom.² Međutim, za ponovno „otkriće“ Bolcanovih filozofskih doprinosa u dobroj meri su zaslužni članci

1 Istraživanje u ovom radu podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (451-03-47/2023-01/200163).

2 Za detaljniji uvid u biografske podatke o Bolcanu i njegovom teorijskom doprinosu videti: Morscher (2018), Rusnock & Šebestík (2019).

autora koji su se detaljnije bavili njegovom teorijom utemeljivanja (Tatzel 2002; Correia & Schnieder 2012; Rumberg 2013; Roski 2016, 2018;). Njegova razmišljanja o utemeljivanju nisu predmet jednog zasebnog dela, već su rasuta po mnogim njegovim radovima, a čine i priličan deo njegovog kapitalnog četvorotomnog dela *Teorija nauke (Wissenschaftslehre; nadalje samo WL)*, prvi put objavljenog 1837. godine.

U ovom radu nije nam cilj da iscrpno prikazemo sve detalje Bolcanovog shvatanja utemeljivanja, već da istaknemo određene relevantne aspekte njegovog učenja koji su značajno anticipirali savremene metafizičke diskusije o utemeljivanju. Na kraju naših razmatranja osvrnućemo se na određena pitanja o ulozi i značaju Bolcanove teorije u istorijskim razmatranjima o utemeljivanju.

2. Bolcanovo učenje o utemeljivanju u WL

Utemeljivanje je kao predmet proučavanja prisutno u raznim Bolcanovim spisima još od rane faze njegovog filozofskog stvaralaštva. Prvu predstavu o utemeljivanju pronalazimo u spisu iz 1810. godine *Prilozi bolje zasnovanog izlaganja matematike (Beiträge zu einer begründeteren Darstellung der Mathematik)*. Bolcano piše:

[U] domenu istina, tj. u skupu svih istinitih sudova, preovlađuje izvesna *objektivna veza* koja je nezavisna od našeg slučajnog i *subjektivnog prepoznavanja* tih sudova. S obzirom na tu vezu neki od ovih sudova su temelji drugim, a drugi su posledice prvih. (Bolzano 1810/2022 II, §2)

Utemeljivanje je bilo značajna komponenta Bolcanovih istraživanja posvećenih osnovama matematike, kao i izvesnih razmatranja u oblasti filozofije religije.³ Međutim, najzreliji i najpotpuniji oblik njegovog shvatanja utemeljivanja nalazimo svakako u *WL*, čiji je krajnji cilj bio da omogući da se celokupno ljudsko znanje adekvatno razgraniči prema naučnim disciplinama i čiji bi rezultati bili predstavljeni u potonjim udžbenicima (*Lehrbuch*) (*WL* I, §1).

2.1. Uticaji prethodnih mislilaca na Bolcanovo shvatanje utemeljivanja

Shodno svom skromnom temperamentu, Bolcano nije bio sklon isticanju originalnosti sopstvenih uvida. Naprotiv, u *WL* na mnogim mestima vidimo njegovo ukazivanje radove prethodnih teoretičara o problemu kojim se na datom mestu bavi. Pa tako svoja razmišljanja o utemeljivanju iznosi ugledajući se na velike filozofe:

3 Pogledati značajan zbornik radova i prevoda koji su priredili Štefan Roski (Stefan Roski) i Benjamin Šnider (Benjamin Schnieder) u kojem možemo naći Bolcanove tekstove iz svih faza njegovog rada (objavljeni i neobjavljeni radovi) u kojima se bavi utemeljivanjem: Roski & Schnieder (2022).

Čvrsto sam se uverio u to da među istinama postoji posebna relacija utemeljivanja tako što sam primetio da su neki od najprodornijih mislilaca bili istog mišljenja. (*WL II*, §198)

Govoreći o „misliocima“ Bolcano ovde u prvom planu misli na Aristotela i Lajbnica, ali i na celokupnu tradiciju koja je za njima usledila. Kao prvo, po njegovom mišljenju od velikog značaja je Aristotelov model nauke i naučnog dokaza kakvog zatičemo u *Drugoj Analitici*. Naime, tu je nauka predstavljena kao skup akumuliranih istina, do kojih se dospelo tokom istraživanja i čija struktura pretpostavlja određeni objektivni redosled među istinama. Imajući takvu zamisao nauke, Roski ističe da je Bolcano podrazumevao da „u idealnoj aristotelovskoj nauci, aksiomi predstavljaju najviše fundamentalne istine u redosledu utemeljivanja, a eksplanatorni dokazi su dokazi koji svoje teoreme dobijaju iz svojih temelja“ (Roski 2020: 77). S tim u vezi, valja istaći da je Bolcanovo bavljenje utemeljivanjem podstaknuto njegovim uvidom da matematika njegovog vremena nije uspela da ostvari ideal aristotelovske nauke. Osim toga, vrlo značajan uticaj na Bolcana imale su tadašnje rasprave među filozofima o principu dovoljnog razloga. Bio je uveren da su filozofske debate o tom principu počivale na upitnim temeljima smatrajući da ključni pojmovi (poput pojmova uzroka, razloga i temelja) nisu u dovoljnoj meri specifikovani niti adekvatno razlučeni jedan od drugoga.⁴ Tokom svojih istraživanja Bolcano je došao do zaključka da se ti osnovni pojmovi mogu razložiije formulisati pomoću njegovog pojma utemeljivanja.

2.2. Elementi Bolcanove teorije utemeljivanja

Osnovna zamisao *WL* jeste da iznese logiku naučnog znanja, gde logiku treba razumeti u širem smislu, tako da obuhvata i epistemička kao i pitanja koja se tiču naučne metodologije (Roski 2020: 76). Pod takvom logikom Bolcano nema na umu nekakav sistematski prikaz teorije sudova koji bi se mogli javiti u našoj svesti. Za njega je, u stvari, svojstven naročiti antipsihologistički pristup, prema kome se logika ne bavi zakonitostima ljudskog mišljenja već objektivnim odnosima među iskazima i među idejama.⁵ To je očigledno kada se uzme u obzir njegova ideja o *iskazima po sebi* (*Sätze an sich*)⁶ koji,

4 Interesantno je primetiti da su Bolcanovog savremenika Šopenhauera (Arthur Schopenhauer) slični uvidi podstakli da traži izlaz iz takvih konfuznih sporova o dovoljnom razlogu. Videti Šopenhauer (1813/2018).

5 Različiti autori su ukazivali na inetesantne srodnosti između Bolcanovog i Fregeovog (Gottlob Frege) antipsihologističkog pristupa. Doduše, iako Frege nigde ne spominje Bolcana niti ijedan njegov rad, postoje mnoge indicije da je morao biti upoznat makar s nekim njegovim radovima: videti Rusnock & Šebestik (2022: odeljak 8).

6 Ovo „po sebi“ (*an sich*) ne treba nikako tumačiti u kantovskom duhu, već samo da se iskazi ovde razmatraju u potpunoj opštosti tj. kao takvi.

poput Fregeovih misli, predstavljaju apstraktne entitete, koji kao takvi važe nezavisno od misli ili jezika kojim mogu biti izraženi i koji su nosioci istinosnih vrednosti. Iako ih ne treba poistovetiti s rečenicama, oni su na sličan način struktuisani: kao što su rečenice sačinjene od reči, tako su i iskazi po sebi sačinjeni od *ideja po sebi* (*Vorstellungen an sich*) (*WL II*, §48). Po Bolcanu, među iskazima postoji objektivni hijerarhijski poredak u kome određene istine predstavljaju *temelj* (*Grund*) drugima koje su njihove *posledice* (*Folge*), odnosno njihov odnos je ustrojen usmerenom relacijom *utemeljivanja* (*Abfolge*) koja stoji među njima. Pojmove kao što su utemeljivanje, temelj, posledica i uzrok on ne vidi samo kao čiste tehničke tvorevine filozofa, jer su po njemu oni deo svakodnevnog mišljenja (Bolzano 1849/2022: 202), tj. Bolcano deli mišljenje većine savremenih autora koji zastupaju ono što Keli Trogdon (Kelly Trogdon) naziva ordinarnim (*quotidian*) pristupom utemeljivanju (Trogdon 2013: 99). Da bi se govorilo o utemeljivanju Bolcano smatra da je vrlo pogodno služiti se rečeničnim veznikom „zato što“, što dalje podrazumeva da istinitost iskaza tipa „A zato što B“ zavisi od toga da li je iskaz B zaista temelj iskaza A“ (*WL II*, §177).

U ranijoj fazi svojih razmatranja, Bolcano je smatrao da utemeljivanje predstavlja relaciju između entiteta različitih ontoloških kategorija, da bi potom u *WL* došao do konačnog zaključka da relacija utemeljivanja važi isključivo između istinitih iskaza: „Tvrđim da se pojmovi temelja i posledice, po svojim ispravno shvaćenim smislovima, mogu primeniti samo na istine, bilo da su u pitanju pojedinačne istine ili čitavi skupovi istina“ (*WL II*, §203). Savremeni filozofi bi zbog toga rekli da utemeljivanje ima svojstvo faktičnosti (*factivity*).⁷ Ovakvo viđenje utemeljivanja Bolcana svrstava među predstavnike tzv. ravne (*flat*) grupe teorija utemeljivanja, prema kojima je ona relacija koja stoji među relativima iste ontološke kategorije (Clark & Liggins 2012: 818).⁸ Poput Kita Fajna (Kit Fine 2012: 50), Bolcano je pravio razliku između potpunog i parcijalnog utemeljivanja (odnosno, preciznije rečeno, potpunog i parcijalnog temelja i posledice) (*WL II*, §198). Za određene iskaze *A* i *B* reći ćemo da potpuno utemeljuju konjunkciju $A \wedge B$, odnosno da *A* i *B* pojedinačno uzevši parcijalno utemeljuju tu konjunkciju. Osim toga, on poznaje razliku između neposrednog (*WL II* §205) i posrednog utemeljivanja (*WL II*, §216), koja nam je danas takođe poznata iz Fajnovih razmatranja (Fine 2012: 50-51). U primeru s konjunkcijom, očigledno je da je ona neposredno utemeljena na svojim konjunktima, no i sami ti konjukti mogu biti utemeljeni na

7 Za detaljnije razmatranje faktičnosti Bolcanovog pojma utemeljivanja videti: Fine (2022).

8 Sandra Lapoen (Sandra Lapointe) smatra da postoje značajne razlike između savremenog pojma utemeljivanja i Bolcanovog pojma *Abfolge*. Po njenom mišljenju, savremeni pojam utemeljivanja se uobičajeno odnosi na izvesnu relaciju zavisnosti čiji su relati činjenice ili druge vrste entiteta, dok Bolcano tvrdi da *Abfolge* stoji isključivo između istinitih tvrdnji (Lapointe 2014: 107). Po svemu sudeći, čini se da Lapoenova nije bila dovoljno upućena u literaturu o utemeljivanju, jer bi trebalo da joj je poznato da je Fajn uveo pojam utemeljivanja kao relaciju među istinitim iskazima (Fine 2001: 15).

drugim iskazima koji bi pak samo posredno utemeljivali konjukciju od koje smo krenuli. Prema mišljenju Roskog i Šnidera, za Bolcana je potpuno neposredno utemeljivanje pravo i osnovno utemeljivanje, koje on koristi za definisanje parcijalnog i posrednog utemeljivanja (Roski & Schnieder 2022: 25-26).

2.3. Načini razjašnjavanja pojma utemeljivanja

Moglo bi se pretpostaviti da bi pri određivanju fenomena utemeljivanja bilo neophodno da se pruži temeljna pojmovna analiza datog pojma pomoću drugih fundamentalnijih pojmova. Iako je na određenim mestima Bolcano bio otvoren za takvu mogućnost (npr. *WL II*, §221), njegov načelni stav bio je u skladu sa ubeđenjima mnogih modernih teoretičara utemeljivanja (npr. Fine 2001, Schaffer 2009), a to je da utemeljivanje treba razumeti kao prost tj. primitivan pojam (*WL II* §202). On nije našao kod drugih filozofa nijednu neproblematičnu reduktivnu definiciju utemeljivanja, niti je mislio da sam može doći do nje. Međutim, iako utemeljivanje treba smatrati primitivnim, to ne implicira da se taj pojam ne može rasvetliti na druge načine. Da bi jasnije specifikovao svoj ključni koncept, interesantno je primetiti da se Bolcano oslanja na istovetne strategije koje su u upotrebi u savremenim raspravama o utemeljivanju (Roski 2020: 78; Roski & Schnieder 2022: 6). Naime, sadržaj pojma utemeljivanja možemo uobičajeno utvrditi na osnovu:

- 1) navođenja različitih primera utemeljivanja;
- 2) isticanja opštih principa o različitim svojstvima utemeljivanja;
- 3) razmatranja odnosa utemeljivanja i drugih bliskih pojmova.

Svaki od ovih načina određivanja pojma u različitim vidovima je prisutan kod Bolcana. Iako on veruje da nam utemeljivanje nije stran pojam, kod njega povremeno možemo naići na jednostavne primere utemeljivanja sledećeg tipa (*WL II*, §§199, 205):

- a) Sokrat je grčki filozof delom zato što je Grk.
- b) „Sokrat je bled“ je istinito zato što je Sokrat bled.

Kao i u slučaju svih navođenja primera utemeljivanja u literaturi, nesporna razumljivost ovakvih slučajeva treba da sugerise da nam je ideja utemeljivanja poznata i da intuitivno shvatamo ono što im je svima zajedničko. Osim toga, Bolcanu je veoma stalo da utemeljivanje donekle odredi i na negativan način, tako što će ga kontrastirati u odnosu na bliske pojmove. S obzirom da se tvrdnje oblika „zato što“ mogu upotrebljavati i za relacije koje su epistemičkog karaktera, vrlo je važno imati u vidu da one ne predstavljaju utemeljivanje, koje je objektivna relacija metafizičkog prioriteta, nezavisna od načina njenog saznavanja (*WL II*, §§177, 198). Mada se u svakodnevnom govoru termini „utemeljiti“ i „uzrokovati“ neretko koriste kao sinonimi, Bolcano (poput savremenih pristalica utemeljivanja) naglašava da se oni moraju jasno razlikovati iako imaju mnoge zajedničke karakteristike. Dovoljno je reći da se oni očito

razlikuju po svojim relacijama: za razliku od utemeljivanja koje stoji među istinitim iskazima, uzročnost povezuje konkretne entitete u prostoru i vremenu (*WL II*, §201). S druge strane, Bolcanu je bitno da utemeljivanje razdvoji od deducibilnosti (*Ableitbarkeit*) – relacije implikacije koja stoji među iskazima i na osnovu koje zaključak sledi iz premisa. Iako deducibilnost povezuje iskaze kao i utemeljivanje, utemeljivanje stoji isključivo između istinitih iskaza. Osim toga, relacija deducibilnosti je refleksivna i kao takva ne može predstaviti hijerarhijski prioritet među istinama (*WL II*, §200). Ovakav način kontrastnog određivanja utemeljivanja u potpunosti je prisutan u mnogim radovima savremenih teoretičara utemeljivanja. Sve ovo nas dovodi do daljih razmatranja inherentnih svojstava utemeljivanja.

2.4. Karakteristike utemeljivanja i njegova primena

Aktualnost Bolcanovih uvida o utemeljivanju još više dolazi do izražaja kada se uzmu u obzir svojstva koja on pripisuje pojmu utemeljivanja. Naime, poznato je da većina metafizičara danas pretpostavlja tzv. „ortodoksno gledište“ (Raven 2013), po kojem je utemeljivanje irefleksivna, asimetrična i tranzitivna relacija. Upravo tim karakteristikama, kao i nekim drugim, Bolcano se s naročitom pažnjom bavi na različitim mestima u *WL*. Iznećemo njegove navode kako bismo videli šta on sam o njima kaže.

Asimetričnost: „Jasno je da, ako su istine A, B, C, \dots potpuni temelj potpunim posledicama M, N, O, \dots , onda one ne mogu u isto vreme biti temelj prvima“ (*WL II*, §209). Bolcano kaže da isto važi i za parcijalno utemeljivanje.

Irefleksivnost: „[N]i za jednu individualnu istinu A , niti za skup istina A, B, C, D, \dots , ne možemo tvrditi da stoje prema sebi u relaciji *utemeljivanja*, tj. da oni sami predstavljaju svoj temelj i svoju posledicu. Ovo je već prisutno u pojmovima koje vezujem za termine ‘temelj’ i ‘posledica’. Ako o nečemu mislim kao o temelju, time podrazumevam i nešto *čiji* je to temelj. Ako o nečemu mislim kao o posledici, time podrazumevam i nešto čega je to posledica.“ (*WL II*, §204)

Tranzitivnost: podrazumevajući distinkciju između neposrednog i posrednog utemeljivanja, Bolcano tvrdi da su samo posredna utemeljivanja tranzitivna: „ako je B posledica ili parcijalna posledica A , a C je posledica ili parcijalna posledica B , onda je C posledica ili parcijalna posledica A ; kao i da A je temelj ili parcijalni temelj C .“ (*WL II*, §213)

Ove formalne karakteristike zajedno ukazuju da utemeljivanje uspostavlja strogi parcijalni poredak među istinitim iskazima, na osnovu kog one čine hijerarhijski uređenu celinu. Osim toga, ove karakteristike ukazuju i na eksplanatornu prirodu utemeljivanja, budući da utemeljivanje i objašnjenje imaju ista svojstva (Raven 2013: 193-194). Zbog toga je još Fajn tvrdio: „*utemeljivanje* je eksplanatorna relacija: ukoliko je istina P utemeljena na drugim istinama, onda one *objašnjavaju* njenu istinitost; slučaj P važi na osnovu drugih istina“ (Fine 2001: 15).

Bolcano u svom radu dotiče i raspravu, koja još uvek traje među teoretičarima utemeljivanja, oko pitanja da li svaki lanac utemeljivanja mora nužno imati svoj kraj, odnosno da li je utemeljivanje dobro zasnovan (*well-founded*) pojam?⁹ On je na strani onih filozofa koji tvrde da on to jeste: „Mislim da ima i da moraju da postoje neke istine koje nemaju dalji temelj svoje istinitosti“ (*WL II*, §214). Takve istine on naziva „bazičnim istinama“ (*Grundwahrheiten*) i smatra da su sve istine posredno ili neposredno na njima utemeljene. Pretpostavljajući postojanje bazičnih istina, Bolcano smatra da treba odbaciti princip dovoljnog razloga koji podrazumeva da svaka istina mora posedovati svoj temelj (razlog).¹⁰ Ovo je po sebi jasan slučaj primene utemeljivanja u metafizičkim raspravama prvog reda.

Kao što smo ranije rekli, jedna od značajnijih koristi utemeljivanja leži u njegovoj primeni u definisanju drugih relevantnih filozofskih pojmova. U tom smislu je značajno izdvojiti Bolcanovo određenje uzročnosti. Kao i velikom broju današnjih metafizičara (npr. Schaffer 2016), Bolcanu su bile upadljive strukturalne sličnosti između utemeljivanja i uzročnosti. Po njegovom mišljenju, kauzalne tvrdnje se saopštavaju pomoću iskaza oblika „zato što“ koji, zapravo, ukazuju na utemeljivanje. Na taj način kauzalne tvrdnje uvek odgovaraju istinitim tvrdnjama o utemeljivanju, koje se tiču aktualno postojećih stvari (za razliku od matematičkih tvrdnji o utemeljivanju) (Cf. Correia & Schnieder 2012: 9). Prema tome, Bolcano smatra da se iskaz „X utemeljuje Y“ može analizirati kao iskaz „Istina da X postoji je povezana s istinom da Y postoji kao što se temelj (parcijalni temelj) odnosi prema svojoj posledici (parcijalnoj posledici)“ (*WL II*, §168). Drugim rečima, ovim se vidi da kauzalni sled među stvarima odgovara prioritetu među istinitim iskazima kojim se pripisuje svojstvo *biti aktuelan* (postojati u prostoru i vremenu) određenim konkretnim entitetima (Roski 2020: 84).¹¹

Kao što je Džonatan Šefer (Jonathan Schaffer) isticao opšti značaj pojma utemeljivanja s obzirom na to da je on u središtu metafizičkih istraživanja – jer su po njemu supstantivna metafizička pitanja tiču toga „šta je na čemu utemeljeno“ (Schaffer 2009) – tako je i Bolcano bio uveren da zahvaljujući utemeljivanju možemo razumeti čime se uopšte filozofija bavi. Naime, on smatra da ukoliko želimo da utvrdimo šta je filozofija, moramo uzeti u obzir čime se ona bavi (njen predmet istraživanja) i na koji način ona to čini. Nakon svojih opštih razmatranja o različitim filozofskim disciplinama, oslanjajući se na ideju o utemeljivanju kao objektivnoj vezi, on izvodi opšti zaključak da je filozofija „*nauka o objektivnoj vezi svih onih istina s kojima sebi postavljamo zadatak da, kako bismo postali mudriji i bolji, istražujemo njihove krajnje temelje gde god je to moguće*“ (Bolzano 1849/2022: 213; originalni kurziv).

9 O pojmu dobre zasnovanosti videti: Bliss & Trogon (2021: odeljak 2.4).

10 Više o tome videti: Roski & Schnieder (2019).

11 Za detaljniji pregled Bolcanove analize uzročnosti pomoću utemeljivanja videti: Schnieder (2014).

3. Mesto Bolcanove teorije utemeljivanja u istorijskim razmatranjima

Da bi se stekla jasnija slika Bolcanovog značaja i mesta u razmatranjima u kontekstu istorije pojma utemeljivanja trebalo bi uzeti u obzir opšte pitanje o kome se polemizalo među autorima, a to je: da li utemeljivanje treba razumeti kao stari ili novi pojam? Povodom tog pitanja valjalo bi uzeti u obzir mišljenje Majkla Rejvena (Michael Raven) koji je uočio da se u literaturi obično susreću dva različita narativa o utemeljivanju (Raven 2019: 148). Jedan je tzv. narativ o *otkriću* (*discovery*) utemeljivanja, po kome su taj pojam prvi pronašli Fajn (Fine 2001), Šefer (Schaffer 2009) i Rouzen (Gideon Rosen 2010). Drugi je narativ o *ponovnom otkriću* (*rediscovery*), kojim se tvrdi da su savremeni filozofi samo rehabilitovali interesovanje za pojam koji je prisutan od samih početaka filozofije. Iako *prima facie* ovi narativi protivreče jedan drugom, Rejven smatra da se to može prevazići (ili makar ublažiti) razlikovanjem pitanja koje se tiču onoga na šta se dati pojam odnosi (*question of notion*) od pitanja o samom pojmu (*questions about notion*) (2019: 152). Prvi tip pitanja odnosi se na *status* (*status*) pojma, dok se drugi tiče tog pojma kao *predmeta* (*topic*) (2019: 192). Po Rejvenovom shvatanju, navedeni narativi se mogu izmiriti tako što se može zadržati opšte mišljenje da nam brojni primeri iz istorije filozofije jasno potvrđuju razmatranja filozofa o instancama pojma utemeljivanja (to su *questions of notion*), dok su savremena razmatranja utemeljivanja taj koncept izdvojila kao zaseban fokus interesovanja (tj. koja se tiču *questions about notion*) što u prošlosti nije bio slučaj (Raven 2019: 153).

S druge strane, Riki Blis (Ricki Bliss) i Trogdon kritikovali su Rejvenovu ideju smatrajući da se na sporno pitanje o tome da li je utemeljivanje stari ili novi pojam može odgovoriti isključivo iscrpnijim razmatranjima (zasnovanim na temeljnom poznavanju istorijskih izvora) strukturnih paralela, kao i jasnim utvrđivanjem kontinuiteta među različitim učenjima. Osim toga, oni veruju da „nema mnogo koristi od pitanja da li su neke istorijske ličnosti koristile isti pojam kao savremeni autori, s obzirom da sami savremeni autori ne koriste isti pojam!“ (Bliss & Trogdon 2021: odeljak 1.5). Međutim, iako bismo se mogli složiti po mnogim pitanjima s Blisovom i Trogdonom, smatramo da je Rejvenova distinkcija korisna s obzirom da pruža solidnu osnovu za diferenciranje savremenog pristupa pitanjima o utemeljivanju od njegovih istorijskih prethodnika. Naime, utemeljivanje se može posmatrati kao noviji filozofski fenomen ne zbog toga što se njime referira na jasno specifikovan pojam (različiti teoretičari mogu imati različite pojmove utemeljivanja), već primarno zbog *drugачijeg načina tretiranja* ovog pojma. Nesumnjivo je da su radovi Fajna, Šefera i Rouzena izdvojili pojam utemeljivanja kao jedinstven predmet izučavanja u savremenoj metafizici. Posledica takvog fokusiranja očigledna je u mnogostrukim razmatranjima njegovih logičkih i metafizičkih karakteristika, istraživanju njegovih odnosa s drugim relevantnim pojmovima, kao i u vrlo širokom domenu njegove primene u različitim sferama filozofskih interesovanja. Kod istaknutih istorijskih stanovišta, s druge strane, nailazimo uglavnom na selektivno

istraživanje fenomena koji imaju mnoge zajedničke karakteristike sa savremenim pojmom utemeljivanja, ali ne pronalazimo zasebno utvrđenu teoriju o utemeljivanju, niti isti domen njegove primene kakvu ima savremeni pojam.

Ukoliko uzmemo da je ovo gledište opravdano, ostaje nejasno koje mesto zauzima Bolcanovo učenje o utemeljivanju u takvom istorijskom okviru? Da bi se to razjasnilo, neophodno je ukratko sagledati pitanje *istorijskog kontinuiteta* među teorijama, odnosno treba razmotriti mrežu neposrednog uticaja jednih filozofa na druge. Prema tome, prirodno se nameće pitanje da li su Bolcanova razmatranja imala ikakvog uticaja na razvoj savremenog pojma utemeljivanja? Interesantno je primetiti da Fajnu, kao inicijatoru savremene diskusije o utemeljivanju, nisu bili poznati Bolcanovi uvidi:

Kada sam razvijao vlastite ideje o utemeljivanju tokom 90-ih, bio sam nesvestan Bolcanovog rada o tome u njegovoj *Teoriji nauke*. Tek gotovo nekoliko decenija kasnije postao sam svestan njegovog rada i bio sam začuđen nivoom njegove sofisticiranosti, kao i u kojoj meri je anticipirao mnoge naše savremene probleme. (Fine 2022: 276)

Ni kod drugih pionirskih radova o utemeljivanju ne možemo naići na neposredan uticaj Bolcanove misli.¹² Štaviše, po svemu sudeći, stvari su išle obrnutim redosledom. Kao što smo na početku istakli, tek je rastuće interesovanje za pojam utemeljivanja ozbiljnije skrenulo pažnju na značaj Bolcanovog dela. Prema tome, mišljenja smo da tvrdnja o nekom (svakako ne neposrednom) uticaju Bolcana na evoluciju savremenih teorija utemeljivanja ne može biti potkrepljena ozbiljnim dokazima. Međutim, iako smatramo spornim ideju po kojoj Bolcanovo učenje stoji u genealoškoj vezi sa savremenim razvojem utemeljivanja, to ne dovodi u pitanje činjenicu da je prvi razvio opštu i obuhvatnu teoriju utemeljivanja (Roski 2020: 76). Kao što smo ranije videli, njegova teorija anticipirala je najrelevantnije aspekte savremenih rasprava o utemeljivanju, odnosno njegov pristup poseduje gotovo sve elemente standardne slike utemeljivanja (Panajotov 2022: 66-70) kojom filozofi uvode i prezentuju pojam utemeljivanja u literaturi. To se jasno vidi po njegovim pretpostavkama o primitivnosti pojma utemeljivanja, strategijama njegovog razjašnjavanja, formalnim karakteristikama, eksplanatornoj prirodi relacije utemeljivanja, njenim kontrastiranjem s drugim pojmovima, širokim domenom

12 O uticaju Bolcana na savremene teoretičare utemeljivanja moglo bi se trenutno govoriti samo u sasvim neizvesnom i indirektnom smislu. Mogla bi se, recimo, dovesti u vezu činjenica da je Fajn upoznat s Huserlovim (Edmund Husserl) interesovanjem za različite vrste relacija zavisnosti (videti: Fine 1995) s činjenicom da je Huserl bio pod neposrednim uticajem Bolcanovih radova. Za sada takva konekcija ostaje upitna i otvorena za različita tumačenja. Uzevši u obzir gorenavedene Fajnovе reči, ukoliko postoji bilo kakav indirektan uticaj Bolcana na njega onda je to svakako mimo njegovog znanja.

primene, pa i po istorijskom nasleđu koje utemeljivanje ima.¹³ Smatramo ispravnim mišljenje Koreje i Šnidera da se savremeno raspravljanje o utemeljivanju „nastavilo tamo gde je Bolcano ostavio ovaj problem pre više od 150 godina” (Correia & Schnieder 2012: 9). Prema tome, naša prethodna razmatranja daju nam za pravo da zaključimo da je Bolcano prvi pravi teoretičar utemeljivanja u istoriji filozofije.

Miloš Panajotov
 Institut za filozofiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura:

- Amijee, F. (2020) “The Principle of Sufficient Reason”. In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 63-75.
- Bliss, R. & Trogdon, K. (2021) “Metaphysical Grounding”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/grounding/> (15. maj 2024.)
- Bolzano, B. (1810/2022) “Contributions to a Better-Grounded Presentation of Mathematics” (excerpt). In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano’s Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 46-58.
- Bolzano, B. (1837/2014) *Theory of Science* (trans. P. Rusnock & R. George). Vol. I-IV, Oxford: Oxford University Press.
- Bolzano, B. (1849/2022) “What is Philosophy”. In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano’s Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 196-213.
- Clark, M. J. & Liggins, D. (2012) “Recent work on grounding”. *Analysis Review*, 72 (4): 812-823.
- Corkum, P. (2016) “Ontological Dependence and Grounding in Aristotle”. In: *Oxford Handbooks Online in Philosophy*: DOI10.1093/oxfordhb/9780199935314.013.31. (12. maj 2024.)
- Correia, F. & Schneider, B. (2012) “Grounding: an opinionated introduction”. In: F. Correia & B. Schneider (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-36.
- DeRosset, L. (2023) *Fundamental Things: Theory and Applications of Grounding*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, M. (2012) “Lessons from *Euthyphro* 10A-11B”. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 42: 1-38.

13 Kada je u pitanju istorijski narativ kod Bolcana iz čitanja *WL* se jasno vidi da se Bolcano učestalo poziva na radove mnogih prethodnika i savremenika. S druge strane, on istovremeno napominje: „istraživanja koja ću preduzeti su vrlo teška i gotovo da ne postoji rad u ovoj oblasti koje bih mogao uzeti u obzir” (*WL* II, §195). Čini nam se smislenim da bi se i ovde mogla primeniti Rejvenova distinkcija kako bi se mogao jasnije protumačiti Bolcanov odnos prema prethodnim učenjima i sopstvenom drugačijem poduhvatu.

- Fine, K. (1995) "Part-Whole". In: B. Smith & D. W. Smith (eds.), *The Cambridge Companion to Husserl*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 463-485.
- Fine, K. (2001) "The question of realism". *Philosophers' Imprint* 1: 1-30.
- Fine, K. (2012) "Guide to ground". In: F. Correia & B. Schneider (eds.), *Metaphysical Grounding: Understanding the Structure of Reality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 37-80.
- Fine, K. (2022) "Some Remarks on Bolzano on Ground". In: S. Roski & B. Schnieder (eds.), *Bolzano's Philosophy of Grounding: Translations and Studies*, Oxford: Oxford University Press, pp. 276 – 300.
- Lapointe, S. (2014) "Bolzano and the Analytical Tradition", *Philosophy Compass* 9 (2): 96-111.
- Malink, M. (2020) "Aristotelian Demonstration". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 33-48.
- Morscher, E. (2018) "Bernard Bolzano", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/bolzano/> (15. maj 2024.)
- Panajotov, M. (2022) „Tri teorije jedinstva utemeljivanja“. *Theoria* 65 (3): 65-82.
- Raven, M. J. (2013) "Is Ground a Strict Partial Order?". *American Philosophical Quarterly* 50 (2): 191–199.
- Raven, M. J. (2019) "(Re)discovering Ground". In: K. Becker & I. D. Thomson (eds.), *The Cambridge History of Philosophy, 1945 – 2015*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 147-159.
- Rosen, G. (2010) "Metaphysical Dependence: Grounding and Reduction". In: B. Hale & A. Hoffman (eds.), *Modality: Metaphysics, Logic, and Epistemology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 109–136.
- Roski, S. (2016) "Simplicity and Economy in Bolzano's Theory of Grounding". *Journal of History of Philosophy* 54 (3): 469-496.
- Roski, S. (2018) "Grounding and the Explanatory Role of Generalizations". *Philosophical Studies* 175 (8): 1985-2003.
- Roski, S. & Schnieder, B. (2019) "Fundamental Truths and the Principle of Sufficient Reason in Bolzano's Theory of Grounding". *Journal of History of Philosophy* 57 (3): 675-706.
- Roski, S. (2020) "Bolzano". In: M. J. Raven (ed.), *The Routledge Handbook of Metaphysical Grounding*, New York: Routledge, pp. 76-89.
- Rumberg, A. (2013) "Bolzano's Concept of Grounding (*Abfolge*) Against the Background of Normal Proofs", *Review of Symbolic Logic* 6 (3): 424-459.
- Rusnock, P. & Šebestík, J. (2019) *Bernard Bolzano: His Life and Work*, Oxford and New York: Oxford University Press
- Rusnock, P. & Šebestík, J. (2022) "Bolzano's Logic", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: <https://plato.stanford.edu/entries/bolzano-logic/> (14. maj 2024.)
- Schaffer, J. (2009) "On What Grounds What". In: D. Chalmers, D. Manley and R. Wasserman (eds.), *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 347-383.
- Schaffer, J. (2016) "Grounding in the Image of Causation". *Philosophical Studies* 173 (1): 49-100.

- Schnieder, B. (2014) "Bolzano on Causation and Grounding". *Journal of the History of Philosophy*, 52 (2): 309-337.
- Šopenhauer, A. (1813/2018) *O četverostrukom korenu stava o dovoljnom osnovu*. Prev. M. Tododrović, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tatzel, A. (2002) "Bolzano's theory of ground and consequence". *Notre Dame Journal of Formal Logic* 43 (1): 1-25.
- Trogon K. (2013) "An Introduction to Grounding". In: M. Hoeltje, B. Schnieder and A. Steinberg (eds.), *Varieties of Dependence*, *Philosophia*, pp. 97-122.

Miloš Panajotov

Bolzano's Theory of Grounding (Summary)

The aim of this article is to examine the aspects of Bolzano's theory of grounding that have significantly anticipated contemporary discussions of grounding and have further provided impetus for the "rediscovery" of Bolzano's work. Therefore, for each presented segment of his teachings, we will establish connections and parallels with the contemporary theories of grounding. Finally, we will delve into considerations of the significance and place of Bolzano's insights in the context of recent debates about the history of the concept of grounding.

KEYWORDS: Bernard Bolzano, grounding, *Abfolge*, metaphysics